

ОДБРАНА
СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ 48

Војни меморијали и места страдања из Другог светског рата

Под овим небом човече усправи се

Аутор прилога Дејан Ристић

Својина народа

Читав спектар стваралаштва у раздобљу након окончања Другог светског рата постао је „својина народа“, па је стога он морао да буде одраз, објашњење и документ стварности. Форма којом су се уметнички садржаји презентовали морала је, такође, да буде приступачна и лако схватљива обичном човеку из народа. Дела која су испуњавала ова два захтева сматрана су „високо идејним“ и она су деловала васпитно, те су могла да утичу на подизање друштвено-политичке и идеолошке свести свих оних који су са њима били упознати.

Сабрани војни меморијали, који потичу са већег дела територије Старог континента, северноафричких и блискоисточних предела, репрезентују драгоцен сегмент богате културне баштине поникле из раздобља Другог светског рата. Испреплетаност визура и углова посматрања, инфилтрирање економских, политичких, верских, етничких и војностратешких интереса у процес настајања појединих војних меморијала, њихова изузетна разноликост и висока културолошка и уметничка вредност – све то омогућава приступ читавом низу суштински важних сазнања о схватањима творца, наручилаца и посматрача ових специфичних меморијала.

Проблематизација друштвено-историјских процеса до којих је долазило у ранијим раздобљима приликом суочавања са друга-

чијим, непознатим или туђим представља посебан аспект разматрања феномена *ратничких споменика*. Такав приступ пружа простор за отварање питања сучељавања различитих културних матрица и традиција, али и историјских сусрета политички, етнички, религијски и културолошки јасно диференцираних политичких субјеката.

Полазећи од тога да раздобље настанка војних меморијала представља уједно и историју њихових генеричких идеја, посебну пажњу завређује дефинисање политичког аспекта будући да је идеолошки слој културе омеђен и условљен историјским,

друштвеним и политичким појавама и процесима. Настанак војних меморијала посвећених успомени на догађаје и личности из раздобља Другог светског рата на овим просторима био је двоструко условљен. На основном нивоу, под овим се подразумевало прогресивно кретање и развој уметности унутар сопствених закономерности, при том избегавајући друштвено и политичко квалификовање. Са друге стране, архитектура, вајарство и други видови уметности нашли су се у контексту реалних историјских, али пре свега политичких процеса и захтева који су доминантно утицали на њихове основне карактеристике.

Војни меморијали и места страдања могу се класификовати по неколико принципа, међу којима су посебно значајни хронолошки, историјско-догађајни, територијални и архитектонско-садржајни. Истовремено, они се могу сврстати и у две групе које би чинили *споменици победе* (пример: Спомен-комплекс „Батинска битка“) и *споменици упозорења* (пример: тзв. југословенски павиљон у Аушвицу или комплекс логора у Јасеновцу).

Полазећи од чињенице да је највећи део војних меморијала настао након 1945. године, неопходно је указати на основне детерминанте тог раздобља и на успостављање новог односа према културним добрима која су сведочила о претходним оружаним сукобима.

Читав спектар стваралаштва у раздобљу након окончања Другог светског рата постао је „својина народа“, па је стога он морао да буде одраз, објашњење и документ стварности. Форма којом су се уметнички садржаји презентовали морала је, такође, да буде приступачна и лако схватљива обичном човеку из народа. Дела која су испуњавала ова два захтева сматрана су „високо идеј-

ним” и она су деловала васпитно, те су могла да утичу на подизање друштвено-политичке и идеолошке свести свих оних који су са њима били упознати.

УПОТРЕБА УМЕТНОСТИ

У назначеном периоду могуће је уочити две етапе градитељског деловања на српском и југословенском простору. Прву фазу карактерисао је репресивни однос социјалистичке идеологије, оличене у владајућим структурама, и одговор на њега. У другој, знатно дужој фази, дошло је до либерализације свеукупне друштвене и културне сфере која се у пуној мери одразила и на област подизања споменика посвећених догађајима из minulих ратова.

Српска и југословенска култура, поред своје укључености у токове шире европске и светске уметничке сцене, нашле су се и у нераскидивој вези са политичким и партијским кретањима која су знатно одређивала њихов идентитет и развој. Прве послератне године донеле су успостављање контроле у различитим културним сферама, па тако и у области изградње војних меморијала. Нова, владајућа идеологија тежила је употреби уметности у конкретне политичке циљеве. Радило се о логичком продужетку доминације теме социјално ангажоване, политичке уметности. Ово раздобље, које је хронолошки омеђено ослобађањем земље 1944–1945. године и раскидом са Информбироом, до кога је дошло три године касније, дуго се посматрало као празан ход културног стваралаштва, као врхунац догматске уметности оличене у социјалистичком реализму. Радило се о догматизованој култури која је била својеврсни баштиник левих тенденција социјално ангажоване уметности карактеристичне за тридесете године прошлог века.

После ослобођења земље, нови органи власти потпуно су променили читаву иконос-

феру и сасвим конкретним политичким захватима деловали на промену симболичког и визуелног плана стварајући нови семантички пејзаж који је у краћем периоду представљао метафору апсолутне власти Партије. Копирање совјетског културног модела за своју последицу имало је изостанак било каквих полемика о отвореним културним питањима.

Идеологија социјалистичког реализма почивала је на вишеструкој негацији. Најпре, она је подразумевала елиминисање симбола грађанског друштва, што је представљало негацију скоро читавог западног уметничког наслеђа. Више је цењена сама намера а не толико остварење. Највеће остварење није могло донети рехабилитацију „сумњиве” намере нити је најгоре остварење могло умањити „правилан претходни став”.

До раскида са дотадашњим доминирајућим стилем социјалистичког реализма није могло доћи да није било политичког раскида са земљама Источног блока, односно са Совјетским Савезом и Информбироом. Југословенска држава од тада се недвосмислено окренула Западу, отварајући се за политичке, привредне и културне утицаје који су долазили из тог дела света. Тиме је дошло до успостављања такозване *политике варирања* која је Југославији требало да обезбеди бољи положај у односима са државама укљученим и оба тада водећа војно-политичка блока – НАТО и Варшавски уговор. У савременој историографији, таква политика власти у Београду означена је термином „седење на огради”.

СЕДЕЊЕ НА ОГРАДИ

Бурне промене у политичкој сфери, које су наступиле након раскида са земљама Источног блока и Информбироом, утицале су и на отварање југословенске уметности и њен излазак из својеврсне самоизоливаности.

На самом почетку педесетих година прошлог века долази до напуштања партијског модела културе. То није значило и да се партија лишила појединих облика надзора над сфером културног стваралаштва.

Југословенска културна политика на прелазу из четрдесетих у педесете године прошлог века, која се суштински одразила на област изградње меморијала, представља важан фактор у читавом систему и стратегији спољне политике коју су спроводиле власти у Београду.

Крупне политичке промене које су наступиле раскидом са земљама Источног блока довеле су до прихватања облика просвећеног модернизма који је био увезен са Запада. Циљ таквог заокрета у сфери уметничког стваралаштва и културне политике подразумевао је стварање представе о естетској независности преко нових облика институционализоване уметности од којих се очекивало да буду препознатљиви и лако читљиви у раздобљу снажног и релативно брзог окретања и отварања социјалистичке Југославије према Западу. Зато је ово доба, и то на два начина, представљало важан период у развоју модерне српске културе, а самим тим и битан сегмент у процесу креирања меморијала посвећених догађајима из периода ослободилачких ратова. Најпре, дошло је до сасвим конкретног ослобађања културног стваралаштва од директних утицаја партијске идеологије што је био случај до 1950. године. Са друге стране, тај процес имао је и улогу да створи својеврстан привид вестернизације југословенског друштва и његове културе, иако је оно у суштини и даље остало социјалистичко и идеологизовано. Требао је, наиме, успоставити слику друштва које се ослободило терета реалсоцијализма и које је било опредељено за стварање новог друштвеног и политичког система који би у већој или мањој мери био отворен и заинтересован не само за комуникацију, већ и за прихватање одређених утицаја и достигнућа западне и источне цивилизације. ■

Кадинача

Места страдања

Првих 5.000 жена и деце који су стигли на Сајмиште смештено је у највећу зграду, Југословенски павиљон бр. 3. Оштећен кров и поломљени прозори пропуштали су кишу, снег и снажан северни ветар, што је услове за живот чинило неподношљивим.

Места страдања посебно значајна за националну историју јесу локалитети некадашњег концентрационог логора на београдском Старом сајмишту и стрелиште у Јајинцима.

Током првих шест месеци окупације, сајамски павиљони су остали празни и напуштени. После поделе Југославије, река Сава постала је државна граница, која је раздвајала окупирану Србију и новонасталу Независну Државу Хрватску. Лева обала реке, наспрам Београда, била је, бар формално, део Хрватске, а Сајмиште је означавало њену најисточнију тачку. Пошто су нацистичке власти желеле да задрже директну контролу над границом (посебно због близине српској престоници), обала реке на хрватској страни је остала, највећим делом, под влашћу немачке војне команде у Земуну. У јесен 1941, када су стрелачки водови Вермахта спроводили мере одмазде, у којима је страдала већина Јевреја мушкараца, нацистичка администрација почела је да тражи локацију погодну за смештај преосталих Јевреја – жена, деце и старих – који су због пола, година или физичког стања били поштеђени стрељања. Намера окупатора била је да Јевреје задрже у Србији до пролећа 1942, а потом да их депортују у „прихватилиште на истоку“, односно у један од логора у Пољској. Првобитни план је био да се за Јевреје изгради заточенички логор код села Зосавица близу Сремске Митровице, на око 70 км западно од Београда. Када се испоставило да је земљиште на тој локацији подложно поплавама, градња је прекинута и локација напуштена.

Немачка војна управа је 23. октобра 1941. одлучила да, уместо да гради нови логор, за ту намену преуреди Београдско сајмиште и његове, у том часу, празне павиљоне. То није било идеално место за концентрациони логор, с обзиром на близину града, али су га надлежни, у недостатку време-

на и идеја, прихватили. Сајмиште се налазило на територији под контролом локалне команде у Земуну (Семлин), те је сходно томе, овај логор назван Јуденлагер Семлин – Јеврејски логор Земун.

БЕЗ СРПСКИХ СТРАЖАРА

Предложена локација за Јуденлагер била је формално на територији Хрватске, тако да је пре оснивања логора било неопходно одобрење власти у Загребу. То је, наравно, била чиста формалност, завршена преко Министарства иностраних послова у Берлину. Једини услови које је хрватска влада поставила били су да у логору не буде српских стражара нити полицијаца и да се логор мора снабдевати из Београда.

Адаптацију павиљона изводила је немачка државна грађевинска фирма „Тодт“.

Свим Јеврејима регистрованим у Београду 8. децембра 1941. наређено је да се пријаве у канцеларији „Јеврејске полиције“ (Јуденреферат) у Улици Џорџа Вашингтона. Пошто су предали кључеве својих станова и кућа, спроведени су кроз Београд и преко новоизграђеног понтонског моста на Сави, до логора. До 12. децембра у логору је већ било више од 5.000 заточеника, али је тај број убрзо порастао на 7.000.

Првих 5.000 жена и деце који су стигли на Сајмиште смештено је у највећу зграду, Југословенски павиљон бр. 3. Оштећен кров и поломљени прозори пропуштали су кишу, снег и снажан северни ветар, што је услове за живот чинило неподношљивим. Четири мале пећи нису могле да загреју површину од око 5.000 м², тако да су заточеници патили од промрзлина и упале плућа. Због пренатрпаности, сваки заточеник имао је за себе мање од пола метра простора, на голим дрвеним лежајима. Када су пристигли нови заточеници у јануару 1942, смештени су у Пави-

љон бр. 2, под једнако нехуманим условима. Храна је припремана у кухињи која се налазила у Павиљону бр. 4. Дневно следовање састојало се од воде, слабог чаја, бајате чорбе од купуса или кромпира и малог комада сувог кукурузног хлеба. Исхрана је била тако сиромашна делом и стога што су колаборационистичке власти, задужене за дистрибуцију хране у Београду, Јеврејски логор ставиле на дно листе приоритета. Иако је на Сајмишту било више од 1.000 деце, градска управа је 3. фебруара 1942. објавила, да се „испорука хране Јеврејском логору може вршити тек пошто се задовоље потребе свих осталих становника“.

Ужасни услови у логору Сајмиште десетковали су логоршку популацију. Зима 1941/1942. била је једна од најхладнијих од када се памти. Између децембра 1941. и марта 1942. око 500 јеврејских заточеника умрло је од хладноће, болести или глади. По сведочењу једне од малобројних преживелих, Шарлоте Ћосић (која је касније ослобођена јер је била удата за „Аријевца“), лешеве логораша су одлагани у бивши Турски павиљон, који је служио и као купатило и као мртвачница. Сваких неколико дана мртви су преносени преко залеђене реке Саве и сахрањивани на Јеврејском гробљу. У логору је постојала болница смештена у Спасићевом павиљону, у којој су радили доктор Моша Алакалај и болничарка Хилда Дајч.

ПОГУБЉЕЊА НА ОТВОРЕНОМ

Заточеници су били изложени пребијању, понижавању и самовољи немачких стражара. По сведочењима преживелих, стражари су често фотографисали жене у тоале-

тима, што су оне сматрале посебно понижавајућим. Десетак заточеника је убијено, углавном зато што су покушавали да прокријумчаре писма преко особља Јеврејске болнице, које је посећивало логор. Погубљења су вршена на отвореном, између Павиљона 3 и 4.

Поред јеврејских заточеника, и око 500 Рома и њихове деце доведено је на Сајмиште у децембру 1941. године. По немачким расним законима, Јевреји и Роми третирани су као једнако „инфериорни“ и били су, барем формално, мета сличног дискриминишућег третмана. Међутим, у пракси, нацистичка управа у Београду није спроводила антиромске и антијеврејске мере с једнаким жаром. Иако је много Рома погубљено у јесен 1941, ромска популација, у целини, за разлику од јеврејске заједнице, није била изложена обавезној регистрацији нити масовном систематском заточавању. У ствари, антиромски закони примењивали су се, углавном, на Роме чергаре, тј. на појединце без сталног места боравка, којих је, по проценама нациста, на територији Србије било свега 1.500. Због тога ромска заједница у Србији, за разлику од јеврејске, није била суочена са опасношћу од потпуног истребљења.

Заточени Роми били су смештени у Павиљону бр. 2, где се верује да су услови били гори него у другим павиљонима, с обзиром на то да је већина њих стигла у логор без икаквих личних ствари. Око 60 Рома умрло је током зиме, углавном од болести и хладноће. Остали су ослобођени између јануара и марта 1942, пошто су, преко пријатеља или рођака, успели да набаве доказ да имају стално место боравка. Последња група Рома ослобођена је крајем априла 1942. године.

Спомен-парк у Јајинцима

Немачка војна управа је 23. октобра 1941. одлучила да, уместо да гради нови логор, за ту намену преуреди Београдско сајмиште

Прве жртве гасног камиона у Београду били су особље и пацијенти из две јеврејске болнице у граду. Током два дана, 18. и 19. марта 1942, око 800 људи (углавном пацијената) било је утоварено у гасни камион, у групама између 80 и 100. Сви су умрли од тровања угљен-моноксидом, на путу кроз Београд, до губилишта у Јајинцима, селу у подножју планине Авале, јужно од града. После доласка у Јајинце, седам Срба затвореника вадило је мртве из камиона и закопавало у масовне гробнице. Чим су јеврејске болнице испражњене и затворене, почело је уништавање јеврејских заточеника на Сајмишту.

Јевреји који су ушли у камион на Сајмишту, никада више нису видели своје ствари. До тренутка када би гасни камион стигао до своје дестинације у Јајинцима, Јевреји који су у неким немачким документима означавани као „товар“, већ су били мртви.

СПОМЕН-ПАРК У ЈАЈИНЦИМА

Спомен-парк „Јајинци“ налази се на подручју београдске општине Вождовац. Подигнут је на локалитету војног стрелишта које су користиле оружане снаге Краљевине Југославије, а које је током Другог светског рата представљало највеће место страдања на територији окупираних Србије.

Масовне егзекуције, које су организоване и спроводиле немачке окупационе снаге и квислиншке формације у Србији, трајале су од 15. јула 1941. до 6. новембра 1943. године.

Гасни камион којим су превозени и убијани јеврејски логораш

У периоду од 8. новембра 1943. до 2. априла 1944, желећи да уклони трагове масовног злочина, Гестапо је организовао ексхумацију и спаљивање посмртних остатака жртава. На основу прикупљених изјава лица ангажованих на ексхумацији и спаљивању лешева, претпоставља се да је на стратишту у Јајинцима усмрћено најмање 68.000 особа. Најновија истраживања указују на број од више од 80.000 страдалих.

Спомен-парк у Јајинцима састоји се из више сегмената и његово формирање отпочело је 7. јула 1951, постављањем споменика на самом улазу у Спомен-парк. Аутори тог споменика били су академски вајар Стеван Боднар и архитекта Леон Кабиљо. Уређење Спомен-парка, установљеног 1960. године, настављено је и у наредним деценијама, а посебно постављањем монументалног споменика управо на месту где су почињени масовни злочини.

Споменик је дело академског вајара Војина Стојића. У уређењу тог места страдања учествовали су и архитекте Бранко Бон и Брана Мирковић. ■

Поља славе

Поводом обележавања Дана антифашистичког устанка у Србији у Другом светском рату, 7. јула 1951, у непосредној околини старог Бежанијског гробља, откривено је Спомен-гробље жртвама страдалим током Другог светског рата.

Санимљиво је да се на спомен-плочи указује на податак о страдању осам хиљада лица која су ликвидирана на том локалитету, на који су допремљена из логора на Старом сајмишту у Београду.

Ексхумацијом, спроведеном након Другог светског рата, откривено је око 3.600 лешева, што доводи у питање веродостојност броја жртава наведеног у тексту спомен-плоче.

Интегрални текст спомен-плоче гласи: „У време од 1941. до ослобођења Београда фашистички окупатор је на овом месту, после зверског мучења у логору на Сајмишту, стрелчао преко 8.000 најбољих синова и кћери нашег народа.

Спомен-гробље на Бежанијској коси у Београду, први меморијал жртвама логора на Старом сајмишту, утврђено је 1992. године као знаменито место. У наше време, то место страдања веома је запуштено и делимично девастирано, што указује на потребу извођења свеобухватних мера заштите.

У оквиру комплекса београдског Новог гробља, 1959. године формирано је Спомен-гробље бораца у окупираном Београду у периоду између 1941. и 1944. године. Аутори Спомен-гробља били су архитекте Богдан Богдановић и Светислав Личина. Простире се на површини од око 3.600 м² и обухвата парцеле 16а, 16б, 31 и 56.

Парковска површина гробља организована је у неколико композиционих целина. У централном делу налази се масовна гробница у коју су смештени посмртни остаци 1.057. бораца. Над њом је травната хумка у облику пирамиде, са бакарном буктињом на врху. Лево од улаза налази се макета београдског трга Теразије и пет стилизованих стубова са канделабрима који асоцирају на трагичну смрт петорице обешених, 17. августа 1941. године.

Имена сахрањених уклесана су на мермерним плочама смештеним у парковском делу гробља.

На посебном постаменту налази се следећи натпис: *Ове бакље над пољем славе сведоче вечно о неуништовости јуначких дела бораца који су 1941–1944. у окупираном*

Београду, извршавајући револуционарни завет, дали своје животе за социјалистичку Југославију.

СТРАДАЛИ У БОМБАРДОВАЊИМА

У оквиру истог комплекса, у непосредној близини Северног булевара, 1966. године формирано је Спомен-гробље страдалих у шестоаприлском бомбардовању Београда 1941. године. Ауторка Спомен-гробља била је архитекта Милица Момчиловић.

Двадесет девет мермерних плоча налази се на осам озиданих бетонских хумки, које подсећају на ровове у којима су примарно сахрањивани пострадали. На посебним плочама исписана су имена 646 идентификованих жртава и подаци о 909 неидентификованих мушкараца, 393 жене и 59 деце.

Исте, 1966. године, формирано је и Спомен-гробље страдалих у савезничком бомбардовању Београда на Ускрс, 16. априла 1944. године. Ауторка Спомен-гробља била је архитекта Милица Момчиловић.

Петнаест мермерних плоча налази се на једанаест озиданих бетонских хумки које

подсећају на ровове у којима су примарно сахрањивани пострадали. На посебним плочама исписана су имена 313 идентификованих жртава и подаци о 78 неидентификованих мушкараца, 71 жени и 16 деце.

У оквиру комплекса београдског Новог гробља, у парцели 100, 1977. године подигнут је и Споменик борцима страдалим на Сремском фронту.

Аутор споменика био је архитекта Бранислав Несторовић, који је своје остварење концепирао у виду беле и сиве плоче као симбола реке Саве, у којој је 17. априла 1945. године, наишавши на непријатељеве мине, потопљен брод „Касија Милетић“, са 203 борца и члана посаде.

На споменику је исписан епитаф: *Освит слободе 17. април 1945. године, река Сава, км 198, село Јамина, брод „Касија Милетић“ посада брода и рањеници са Сремског фронта. Експлозија непријатељеве мине, смрт храбре посаде и незнатих бораца са Сремског фронта, њих 203 дадоше себе за наше данас и наше сутра.*

На месту званом „Троструки сурдук“, у близини данашњег београдског приградског насеља Ледине, налази се Јеврејско гробље из Другог светског рата.

Тај локалитет представља једно од првих стратишта Јевреја на подручју окупираног Београда. Одмах после окупације Југославије у априлу 1941. године, немачке трупе, које су запоселе територију Србије, у сарадњи са квислиншким формацијама које су

Алеја страдалих 6. априла 1941. године

Јеврејско гробље у Београду

предводили Милан Недић и Димитрије Љотић, приступиле су хапшењу и ликвидацији српских Јевреја и других антифашиста.

На локалитету у Лединама окупационе трупе извршиле су масован злочин над цивилним становништвом, убивши око 250 деце, жена и старца – припадника јеврејске и ромске заједнице у Београду.

На том месту је 1945. године извршена ексхумација лешева и том приликом пронађена су тела 250 особа, мушкараца, за које је на основу изјава очевидца утврђено да су стрељани у јесен 1941. године, тачније крајем септембра. Дакле, радило се о особама које су стрељане у оквиру мера одмазде које су у то време спровођене у Београду. Међутим, у то време била је лоша комуникација између различитих огранака Државне комисије за утврђивање злочина, па се због близине тог гробља логору Старо сајмиште погрешно дошло до закључка да су то били логораши, дакле жене и деца доведени из логора Старо сајмиште, што је на крају и наведено у натпису. Међутим, познато је да жене и деца из логора Старо сајмиште нису били стрељани, већ су страдали у гасном аутомобилу између марта и маја 1942. године. То није био једини пропуст такве врсте. Наиме, годинама након рата, органи Субнора који су били задужени за гробља наводили су масовну гробницу на Јеврејском гробљу у Земуну као место на коме су сахрањивани Јевреји убијени у логору Старо сајмиште, иако то није било тачно – тамо су сахрањивани логораши који су страдали у прихватном логору у Земуну, они нису били Јевреји.

Подаци о Јеврејском гробљу на Лединама базирани су на документацији Завода за заштиту споменика културе града Београда.

Поводом обележавања две деценије од ослобођења Београда у Другом светском рату, Удружење борачких организација Народноослободилачког рата општине Нови Београд поставило је 20. октобра 1964. одговарајуће спомен-обележје, чији изглед потенцира трагичност и пијетет према недужним

жртвама нацистичког терора.

На спомен-плочи исписан је следећи меморијални текст: *На овом месту фебруара 1942. године окупатор је стрељао 350 родољуба Јевреја. Међу стрељанима је највише деце и жена, који су пали као жртве фашистичког злочина.*

Јеврејско гробље на Лединама у Београду проглашено је 1992. године, одлуком Скупштине града Београда, за споменик културе – знаменито место.

Јеврејско гробље на Лединама реконструисано је крајем 2008. године средствима Републике Србије и Радне групе за међународну сарадњу у области образовања, сећања и истраживања Холокауста.

ЛОГОР НА БАЊИЦИ И ТОПОВСКЕ ШУПЕ

У београдској улици Вељка Лукића Курјака 33 налази се некадашња Касорна 18. коњичког пука Војске Краљевине Југославије, у којој је, током Другог светског рата, био успостављен логор Гестапоа – познатији као Бањички логор.

Највећи део комплекса, после окончања рата, дат је на коришћење Војној академији, док је један сегмент задржао музејску функцију оснивањем Музеја Бањичког логора 1969. године. Током 1982. године, по пројекту архитекте Слободана Николића, уређена је улазна партија Музеја.

Концентрациони логор на Бањници формиран је у јулу 1941. године, у простору касарне 18. пешадијског пука. Функционисао је

до почетка октобра 1944. године. Из Бањичког логора ликвидирано је око 10.000 људи.

Скупштина града Београда је 1969. године поставила спомен-обележје испред зграде логора, рад вајара Коље Милуновића. Том приликом је Музеј града Београда отворио Спомен-собу у једном делу објекта бившег логора.

Музеј Бањичког логора у Београду представља једно од најзначајнијих места сећања на подручју српске престонице.

У оквиру комплекса београдске Аутокоманде налазе се здања Артиљеријског вежбалишта Војске Краљевине Србије, подигнута 1897. године.

Током Другог светског рата тај простор коришћен је као средишњи Пролазни логор за београдске и војвођанске Јевреје, који су потом били транспортовани у логоре смрти у Србији, али и широм Европе.

Трагичан биланс логора у „Топовским шупама“ износи 6.000 ликвидираних Јевреја и више стотина Рома.

То место масовног страдања симболично је обележено тек 2005. године постављањем спомен-плоче чији је аутор био академски вајар Милорад И. Вукановић.

На спомен-плочи која представља отворени свитак Торе налази се текст: *На овом месту од августа до децембра 1941. године налазио се нацистички концентрациони логор за Јевреје из Београда и Баната. Сви су проглашени за таоце и дневно по више стотина је одвођено на стрељање.*

Спомен-плочу свечано је отворио председник Владе Србије др Војислав Коштуница 27. јануара 2006, поводом обележавања међународног дана сећања на жртве Холокауста. Од тада је страшиште „Топовске шупе“ један од локалитета одавања почаста невино пострадалим Јеврејима током Другог светског рата у Србији. ■

Током Другог светског рата, био је успостављен концентрациони логор Гестапоа – познатији као Бањички логор

Крајпуташ и историје

Споменици су, попут трајног ожиљка на лицу човечанства, знаци страдања али и знамења славе. Добрица Ћосић је у епитафу споменика у Сремској Митровици записао: *Овде су мученици у смрти чекали спас. Овде су над ракама пред бајонетима и митраљезима певајући гинули људи. Били су патриоти Комунисти Борци. Били су људи. Били су и јесу слобода, братство народа и наше достојанство.*

Планина Авала, чије име потиче од истоимене арапске речи са значењем „преграда“/ „препрека“, налази се шеснаест километара јужно од српске престонице и представља северни крај шумадијске греде која се од Рудника провлачи кроз ниску Шумадију и чини развође између сливова Саве и Дунава. Висока је 511 метара и уздиже се око 200 м изнад околног таласастог терена. Минерал „авалит“ добио је име по Авали на којој је пронађен.

Споменик совјетским ветеранима на Авали

Позната по чињеници да се на њеном врху налази монументални споменик Незнаком јунаку, рад истакнутог југословенског вајара Ивана Мештровића, Авала чува успомену и на трагично настрадале совјетске ветеране – учеснике ослобођења Београда 1944. године.

Приликом доласка на свечаности обележавања јубиларне 20. годишњице ослобођења Београда у Другом светском рату, 19. октобра 1964, авион у коме се налазила бројна висока совјетска војна делегација срушио се, услед густе магле и слабе видљивости, на Авали.

У делегацији су се, поред осталих, налазили и маршал СССР Сергеј Семјонович Бирјузов и генерал Владимир Иванович Жданов – ветерани ослобођења српске престонице

1944. године. Маршалу Бирјузову је убрзо по окончању Другог светског рата, због својих заслуга, уручен *орден народног хероја Југославије*, а једна од улица у центру Београда добила је име по њему. Данашња Ресавска улица донедавно је, више деценија, носила име генерала Жданова, који је, такође, био носилац *ордена народног хероја Југославије*.

Споменик совјетским ветеранима на Авали подигнут је 1965. године у знак сећања на трагично пострадале саборце у Другом светском рату. Масивни четвороугаони постамент од белог мермера представља постоље за монументална сломљена авионска крила, изведена у бронзи. Аутор овог остварења био је угледни југословенски вајар Јован Кратохвил.

Ово репрезентативно дело обновљено је средствима Амбаскаде Руске Федерације у Републици Србији 2005. године, поводом обележавања јубиларне 60. годишњице победе над фашизмом у Другом светском рату.

МЕЂАШИ НОВОГ ДОБА

Споменик „Мајка и син“, дело суботичке академске вајарке мр Ане Бешлић, постављен је 29. маја 1955, а свечано откривен 7. јула исте године у Југословенској улици у Александрову код Суботице.

Споменик је самостојећа групна форма моделирана у монолитну целину, сведених облика и у савременом третману форме. Постављен је на двостепени постамент неправилног облика, смештен у парку са прилазном стазом. Парк је ограђен ниском једноставном металном оградом.

Овај споменик био је други по реду спомен-белег нове оријентације. У складу са захтевима времена, то је меморијал палим борцима и жртвама фашистичког терора. Лоциран је у непосредној близини александровачке српске православне цркве светог Димитрија, односно у близини међународног аутопута Е-75 Београд–Будимпешта.

Прво што изненађује у сусрету са овим скромним, али упечатљивим спомеником јесте његова локација. Постављен је уз пут, обликован у мери човека и без грандиозног постамент са којим би се композиција узвисила/удаљила од посматрача. Као да се уметница инстинктивно определила за један стари облик – крајпуташ.

На лако доступно постоље уметница је поставила бронзану композицију: мајку и сина. Њих двоје су као монолитна целина сведених облика у сазвучју са најавом модерне форме која се још не примењује и свакако избегава у провинцијским срединама. Ана Бешлић је понудила, а средина прихватила, да се споменик моделира као стамени волумен. Насупрот конвенционалној

Споменик „Мајка и син“, откривен 7. јула у Александрову код Суботице

„Балада обешених“ у Суботици

реалистичкој вокацији и наглашеној патетичној театралности соцреалистичке реторике, споменик је лапидаран исказ – симбол. Одбачен је мотив „тугованке“. Иако је намењен сећању на мртве, споменик је окренут животу. Мајка је окосница породице, жена свикла на тегобе опстанка, поуздан ослонац истрајавања. Син кога држи за руку и усмерава обликован је у ставу пркоса рано дозрелог борца. Кохерентно артикулисан масив болом здружених препознатљивих фигура породичног „тројства“ – без трећег члана, оца. Споменик је, стога, снажан исказ виталитета и достојанствености знаменитог пијетета.

Споменик у Александрову код Суботице један је међу првима који ће бити створе-

ни као међаши новог доба. Наиме, изложбом савремене француске уметности, приређеном у Београду, Загребу и Љубљани 1952. године, догматске оgrade попуштају и југословенски уметници опет су у благотворном дијалогу са светом. Потом ће баш на вајаре и сараднике Томе Росандића, у чијој је Мајсторској радионици деловала и Ана Бешлић, незаборавно утицати изложба дела Хенрија Мура (1898–1986), приређена у Београду 1955. године. Сам Хенри Мур посетио је Росандићеву Мајсторску радионицу током свог боравка у Београду. Споменик у Александрову код Суботице један је од првих издака благотворних промена, које ће резултирати савременом поетиком и језровитим говором форме.

Монументална троугаона композиција изливена у бронзи, дело угледног суботичког академског вајара Нандора Глида, постављена 18. новембра 1967. на Тргу Лазара Нешића, представља снап издужених људских тела са наглашеним вертикалним линијама извијених падајућих фигура које дају необичан ритам самој скулптури.

Постављена је на плитку четвороугаону плинту обложену мермером. У непосредној близини постављена је и бронзана плоча на закошеној површини и поплочаним приступом за полагање венаца – са натписом: *НА ОВОМ МЕСТУ СУ 18. НОВЕМБРА 1941. ГОДИНЕ РУКОМ ФАШИСТИЧКОГ ОКУПАТОРА ОБЕШЕНИ ЧЛАНОВИ КОМУНИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ – У ГРЧУ СВИРЕПЕ СМРТИ ОДОЛЕ СВЕСТИ СМЕЛИХ.*

Димензије споменика су: плинта 113 x 113 x 16 cm, скулптура 84 x 94 x 380 cm, плоча 129 x 69 x 3 cm и постамент 184 x 100 x 45.

БАЛАДА ОБЕШЕНИХ

Дело „Балада обешених“ одабрано је за овај меморијал без расписаног конкурса. Наиме, Нандор Глид је у свом атељеу још 1963. године направио скицу под истим називом која је представљала резултат заокупљености вајара баладом предренесансног француског песника Франсоа Вијона.

Код суботичког дела Нандора Глида пластични акценти оштрих бридова „обешени“ су у вертикалну композицију олакшану перфорацијама, чиме је упечатљиво наглашена тријада *материјал–маса–простор*. Драматичним ритмом облика и празнина под дејством светла, односно игром сенки, овај споменик исијава злокобни виталитет. Подједнако упечатљива из свих визура она нагони посматрача да око ње кружи и доживљава поруку у тле пободеног симбола злослутних вешала или упозоравајућег ускличника.

Вертикала у затрављеној равни аутентичног места трагедије подсећа на витку врбу – човеку блиско знамење туге. Белег је испунио још једну особеност – препознатљив је.

То што стоји у простору јесу вешала која подсећају на егзекуцију из новембра 1941. године, али су и знак, попут трајног ожилка на лицу човечанства, знамење насиља и срамна нит која се протеже кроз историју.

Споменик „Балада обешених“ рестауриран је 2003. године средствима Министарства рада и социјалне политике, а по пројекту стручњака Међуопштинског завода за заштиту споменика културе – Суботице.

Зграда у Зрењанину, у Улици цара Душана бр. 149, за време Другог светског рата, у периоду од 1942. до 1944. године, служила је као концентрациони логор, централни те врсте у Банату. Кроз њега је прошло више хиљада родољуба, од којих су многи побијени, а више група је депортирано у логоре широм Европе.

До отварања логора 20. јула 1942. коришћене су затворске просторије у згради Окружног суда. За место логора изабран је стари млин, саграђен 1799. године, на крају улице, у непосредној близини православног гробља. Зграда је обележена спомен-плочом и од краја рата користи се као складишни простор.

СПОМЕНИК ПО ТИТОВОЈ ИДЕЈИ

Здање концентрационог логора у Зрењанину утврђено је за знаменито место од великог значаја за Републику Србију одлуком Скупштине АП Војводина из 1991. године.

Споменик палим борцима и жртвама фашистичке рације у Зрењанину налази се у градском Карађорђевоу парку. Место је

Зрењанин – споменик жртвама фашистичког терора у Карађорђевоу парку

одабрано по сећању на простор на коме су били обешени родољуби током Другог светског рата у Панчеву. Идеју за подизање споменика дао је председник Републике Јосип Броз Тито. Споменик је грађен средствима прикупљених на основу добровољних прилога. Израдио га је каменорезац Аладар Тунер из Зрењанина на основу пројекта архитекте руског порекла чије име није познато.

Споменик, висине шест метара, обложен је мермерним плочама. Доња база израђена је у облику квадрата димензија 1,30 x 1,30 м, док су димензије квадратног стуба 1,1 x 1,1 м.

Текст који је постављен на предњој страни споменика гласи: *Палим борцима за слободу, жртвама фашистичког терора у великом ослободилачком рату 1941–1944.*

Текст на задњој страни споменика гласи: *Ви падосте жртве и дадосте све, крв, живот, младост ради слободе.*

Споменик представља спомен-костурницу у којој је сахрањено око две стотине невиних пострадалих особа. Између осталих, овде су примарно сахрањени и народни хероји Жарко Турински, Коча Коларов и Жарко Зрењанин, чији су посмртни остаци касније пренети на другу локацију.

Споменик је свечано откривен 4. августа 1946. и током церемоније окупљенима су се обратили отац народног хероја Соње Маринковић и мајка народног хероја Коче Коларова.

Врло једноставна геометријска форма споменика и употребљени материјали наговештавају достојанство и монументалност. Имајући у виду значај овог војног меморијала, стручњаци Завода за заштиту споменика културе – Зрењанин реализовали су 2009. године пројекат за извођење свеобухватних реставраторско-конзерваторских радова на његовој трајној заштити.

ФИЛОЗОФИЈА ПЕЈЗАЖА

Поред старог православног гробља у Сремској Митровици, на месту где су биле заједничке гробнице неколико хиљада погинулих и стрељаних током Другог светског рата, подигнут је меморијални комплекс – Спомен-гробље. Простор површине од око 12 хектара уређен је 1959. године према пројекту архитекте Богдана Богдановића, а свечано отварање одржано је 4. јула 1960. године.

Архитекта Богдановић, у сарадњи са сликаром Владимиром Величковићем, дао је јединствено решење простора спомен-комплекса. Пејзажна архитектура Спомен-гробља представљала је одвојање од униформисаног совјетског модела споменика. Стил социјалистичког реализма изражен агресивном, лако читљивом формом скулптура бораца, песница, падања, убијања..., смењује „филозофија пејзажа“.

Спомен-гробље у Сремској Митровици, урна

Парковско уређење, осмишљено да истакне ширину простора, наглашава земљу као универзални материјал, симбол почетка и краја. Динамика простора постигнута је формирањем шест земљаних хумки различитих по величини, ураслих у околни пејзаж. Свака хумка посвећена је једној групи стрељаних, а на њиховим врховима постављена бронзана форма разиграних пламенова. Хумке су груписане око правоугаоног централног дела на коме су постављена три коцкаста камена обележја. Прилазне стазе око хумки ниско су уклопане у земљу и поплочане циглом.

Непосредно на улазу у спомен-парк, десно од главне стазе, постављена на узвишењу од земље, доминира урна од коване бронзе. Уметнички рад изражен је у једноставној пластичној форми и декорацији испољеној у текстури материјала.

Приликом реконструкције изведене 1979. године, спомен-парк допуњен је са још две хумке, а испред централног дела додат је лавиринт од ниског зеленог растиња, који наглашава улаз у светилишни део комплекса.

Концепцију парка употпуњује пејзажно распоређена вегетација са више од стотину различитих врста високог дрвећа и шибља. Пејзажно уређен простор спомен-парка постаје место окупљања људи, парк у коме ће се сретати, шетати и пролазити, симбол победе живота.

Неправилно распоређени у богатој вегетацији парка, коцкасти камени споменици са уклесаним текстовима подсећају и опомињу.

На групи камених споменика уклесана су имена четири народна хероја из Срема: Јанка Чмелика, Бошка Палковљевића Пинкија, Слободана Бајића Паје и Станка Пауновића Вељка.

На три камене плоче уклесан је текст Добрице Ћосића: *Овде су Немци и усташе*

од 1941. до 1944. године убили 7.950 људу и жена. Овде су измучене људе и жене по киши и снегу голе и босе бајонетима терали да сами себи ископају раку. Овде су рањене кречом поливали и живе закопали. Овде су мученици у смрти чекали спас. Овде су над ракама пред бајонетима и митраљезима певајући гинули људи. Били су патриоти Комунисти Борци. Били су људи. Били су и јесу слобода, братство народа и наше достојанство.

Спомен-гробље у Сремској Митровици једно је од највећих губилишта Другог светског рата. Неколико хиљада житеља Срема сурово је мучено и убијено у јамама које су се налазиле непосредно уз православно гробље. Са својим Сремцима убијен је и овде покопан сликар Сава Шумановић. На спомен-гробљу сахрањено је и 308 бораца Народноослободилачке војске, 20 војника бугарске и 18 војника Црвене армије.

СТРАТИШТЕ

Мали део простора у непосредној близини Панчева, крој мирне и зелене реке Тамиш, назива се Стратиште. На том месту окупационе немачке трупе сурово су погуби-

Уз обале реке Босут, у Адашевцима код Шида, налази се у сремској равници

ле више од десет хиљада људи у периоду између 1941. и 1944. године.

Први злочини почињени су већ 21. априла 1941, убрзо по окупацији Југославије и уласку трупа Вермахта у Панчево. Стотину људи стрељано је у оквиру комплекса православног гробља у Панчеву. Истовремено, са првим злочинима окупационе трупе формирале су и један од првих концентрационих логора на тлу Војводине. Скоро у центру града, крај Опште болнице, од бивше зграде фабрике свиле окупационе власти организовале су логор, познатији под називом „Свилара“. На том месту мучен је и убијен велики број лица, међу којима и народни херој Марко Кулић (лето 1941. године).

Из „Елабората Анкетне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора у Банату“ види се да је локалитет у Јабуци претворен у губилиште већ у октобру 1941. године. Наредбом градске полиције ископани су ровови дужине 15–20 метара, ширине три и дубине један метар. Масовни злочини над цивилним становништвом вршени су стрељањем.

Стрељања су у појединим периодима била скоро свакодневна, што потврђује тврд-

њу да је током четири ратне године на том локалитету брутално усмрћено више од десет хиљада људи.

Крајем рата, током пролећа 1944. године, окупационе трупе приступиле су екскумацији посмртних остатака убијених и њиховом спаљивању не би ли тиме уклониле страховите трагове злочина. Овај процес трајао је више од три месеца.

На месту овог монструозног злочина 1981. године постављен је монументални споменик чију је изградњу финансирао Покрајински фонд за обележавање историјски значајних места из народноослободилачке борбе у Војводини.

Централни део комплекса чини скулпторала композиција и амфитеатар. Укупна површина комплекса обухвата 28.200 м², док непосредну околину споменика чини површина од 1.700 м².

Споменик као композициона целина симболизује заорану бразду, у два идентична скулпторална монумента, постављена симетрично у односу на подужну осу централног дела споменика, на међусобном растојању од три метра. Висина споменика је пет ме-

тара, ширина бразди 13 метара, а дужина 20,8 метара.

На спомен-плочи исписани су стихови Васка Попе: *Звезда је на почетку... Звезда је на крају ... Црвене наше бразде*

У наше време потпуно заборављен, Спомен-комплекс „Стратиште“ у Јабуци код Панчева сведок је монструозног злочина почињеног над недужним цивилима током Другог светског рата.

СРЕМСКИ ФРОНТ

Уз обале реке Босут, у Адашевцима код Шида, налази се меморијални комплекс посвећен борбама које су од октобра 1944. до 12. априла 1945. године вођене у сремској равници. Сведочећи о завршним операцијама за ослобођење земље у Другом светском рату, ово спомен-обележје, рад академског вајара Јована Солдатовића, подсећа на више од петнаест хиљада страдалих припадника Југословенске армије и савезничких совјетских, италијанских и бугарских трупа у борбама у Срему. Монументални комплекс простире се на око 28 хектара и обухвата више архитектонских, парковских и музејских целина.

Једна од најдуготрајнијих и најтрагичнијих битака која се одиграла током Другог светског рата била је фронтоска борба, која је од октобра 1944. до 12. априла 1945. године трајала у сремској равници. Након отпочињања завршних борби за ослобођење земље и ослобођења Београда формирана је борбена линија дуж западних граница Срема. Јединице Југословенске армије, потпомогнуте од совјетских, италијанских и бугарских трупа, надирале су у правцу Славоније покушавајући да пробију јаке немачке и усташке фортификационе линије.

Борећи се током касне јесени, зиме и раног пролећа борци Југословенске армије надирали су и у вишеструким покушајима тежили да пробију петоструку непријатељску линију фронта. Подносећи велике жртве у вишемесечним борбама посебно су страдали млади, необучени и рату не припремљени младићи мобилисани у Београду и Срему крајем 1944. године. Велики број рањених и погинулих бораца обележио је борбе на Сремском фронту и у колективној свести каснијих нараштаја уврстио међу периоде највећег страдања у протеклом веку.

Споменички комплекс „Сремски фронт“ у Адашевцима код Шида представља монументалну споменичко-музејску целину насталу осамдесетих година протеклог века. Читав простор подељен је на три основне целине повезане једном истом логичком идеом његовог аутора, академског вајара Јована Солдатовића. Прва целина представља својеврсно окупљање јединица Југословенске армије и њених савезника. У продужетку се налази сабиралиште које сведочи о последњим припремама за борбу, а затим следи целина ко-

меморијални комплекс посвећен борбама које су од октобра 1944. до 12. априла 1945. године вођене

ја на симболичан начин приказује вишемесечне борбе на Сремском фронту. На посебним зидовима постављене су бронзане плочице са именима свих страдалих припадника Југословенске армије, али и совјетских, италијанских и бугарских трупа и то разврстаних по јединицама којима су припадали.

Завршна целина споменичког комплекса јесте стилизовани бункер у коме се налазе богата музејска поставка и уметничка представа све трагичности борби на Сремском фронту.

Читав Споменички комплекс „Сремски фронт“ представља јединствено сведочанство борби у Другом светском рату. Он подсећа, опомиње и носи јасну антиратну, универзалну мирнодопску поруку.

Монументални споменик у облику људске фигуре у раскораку, раширених и изнад главе подигнутих руку, постављен на брду Видрак, који доминира Ваљево представља народног хероја Стјепана Филиповића (Метковић, Хрватска, 27. јануар 1916. – Ваљево, Србија, 22. мај 1942), обешеног у том граду 22. маја 1942. године.

Споменик борцима револуције урађен је од легуре алуминијума и постављен је на правоугаоном мермерном постољу. Споменик је висок 16 метара и налази се на средишњем делу платоа који доминира градом и његовом околином. Простор око споменика прекривен је плочама камена пешчара, а шира околина парковски је осмишљена. То је дело угледног југословенског вајара Војина Бакића, које је свечано откривено 23. октобра 1960. године.

Споменик у Драгинцу

Недалеко од самог споменика постављена је мермерна спомен-плоча са посветом: *Партизанима, комунистима, свима који падоше у борби против фашистичких поробљивача и издајника народа 1941–1945. Да Југославијом коначно корачају само слободни да настане овај свет. Они се јунаштвом и социјалистичким идеалима управљиве у векове.*

Овај локалитет утврђен је као споменик културе 1981. године.

СВЕДОЦИ ЗЛОЧИНА

Трагични догађаји Другог светског рата посведочени су на територији Републике Србије бројним војним меморијалима, стратиштима, локалитетима мучења, ликвидације и

страдања недужних цивила. Феномен масовних злочина, посебно карактеристичан за овај светски рат, указује на висок ниво отуђености, ксенофобије, расизма и нетолеранције у оним срединама и државама које су и иницирале оружани сукоб.

Спомен-костурница и места стрељања у лозничком селу Драгинац сведоче о једном од најранијих и највећих масовних злочина које су починиле окупационе јединице

на тлу наше земље. Наиме, трупе Вермахта су, наступајући из правца Лознице код локалитета *Гајића стене* испред села Драгинац, наишле на заседу коју су им 14. октобра 1941. поставили партизани. Током вишечасовних борби окупационе трупе претрпеле су одређене губитке у људству које су касније резултирале масовном одмаздом над цивилним становништвом. Након што се партизанска заседа повукла, окупационе трупе запоселе су село Драгинац и околину и на основу наредбе о ликвидацији сто цивила за једног убијеног немачког војника, односно 50 цивила за једног рањеног Немца, ухапсили тачно 2.950 људи

Споменик „Камени спавач“ подигнут је 1969. године у Крагујевцу и посвећен ђацима страдалим у масовним стрељањима у октобру 1941.

које су стрељали на сеоском гробљу и локалитетима у близини Драгинца.

Овај масовни злочин над недужним цивилима оставио је ненадокнадиве последице у лозничком крају. Смрт великог броја невиних још једном је указала на сав бесмисао оружаних сукоба.

Посмртни остаци пострадалих ексхумирани су 1961. године и сахрањени у заједничкој гробници недалеко од места погибије, на ушћу реке Трнавца у Јадар. Потом су подигнута и спомен-обележја која сведоче о овом застрашујућем злочину.

Спомен-костурница и места стрељања у лозничком селу Драгинац представљају један од локалитета највећег страдања цивила на територији Србије, али и место које су потпуно заборавили припадници савремених генерација.

Локалитет у Драгинцу сведочи о једном од најмасовнијих злочина почињених у Другом светском рату на тлу Србије. Он је, истовре-

мено, и место опомене, али и место подсећања на последице мржње, нетолеранције и ксенофобије из периода тог оружаног сукоба.

КАМЕНИ СПАВАЧ

Споменик „Камени спавач“ подигнут је 1969. године у Крагујевцу и посвећен ђацима страдалим у масовним стрељањима у октобру 1941. године. Аутори меморијала били су Јелица и Градимир Боснић.

За време велике офанзиве против партизанских снага и ослобођене територије, у периоду октобар–новембар 1941. године, немачке окупационе трупе спроводиле су над становништвом репресалије најмасовнијих размера. Заповест Врховне команде да се за једног погинулог немачког војника убије 100, а за рањеног 50 цивила, немачке команде су доследно спровеле у току ове офанзиве.

У жестоких борбама на прилазима Крагујевцу, јединице 704. и 714. немачке дивизије претрпеле су знатне губитке. Чим су ушле у град, ове снаге су 20. октобра 1941. приступиле масовном хапшењу свих одраслих мушкараца да би се, како кажују сачувани документи, прикупио одговарајући број „Срба“ и „комуниста“ ради одмазде за погинуле и

рањене Немце у борбама на прилазима граду. Хапсили су на улицама, по радњама, у установама, приватним кућама, школама... Сви ухапшени одмах су спровођени у логор на периферији града одакле су затим у групама стрељани. Тако су изведени на стратиште комплетни разреди средњих школа.

Међу више хиљада грађана из Крагујевца, које су 21. октобра 1941. стрељале немачке трупе, налазило се неколико стотина ђака виших разреда гимназије и учитељске школе. Њих су немачки војници извели на губилиште из школски клупа за време наставе заједно са 18 професора и директорима гимназије и учитељске школе. Ђаци и професори су приликом стрељања певали химну „Хеј Славени“. Поред њихових лешева, стрелиште је било покривено књигама и ђачким прибором које су ђаци понели из школе.

ИСКОНСКА ПОТРЕБА ЗА СЛОБОДОМ

У краљевачком парку, који се налази у непосредној близини Гробља стрељаних 1941. године и железничке станице, на иницијативу локалне организације Субнора, у периоду између 1946. и 1955. године постављен је монументални Споменик отпора и слободе. Аутор овог репрезентативног вој-

У краљевачком парку, у периоду између 1946. и 1955. године постављен је монументални Споменик отпора и слободе

ног меморијала био је истакнути југословенски вајар Лојзе Долинар.

Ово дело Лојза Долинара представља једно од најуспешнијих изведених и уметнички најзначајнијих војних меморијала посвећених догађајима из периода Другог светског рата на тлу Србије.

Масивни камени постамент и монументална бронзана композиција, која симболизује исконску потребу за животом у слободи, али и спремност да се пружи отпор ради њене одбране, на специфичан и визуелно јасан начин приказују решеност житеља краљевачког и ширег рашког краја да се одупру туђину који угрожава слободу њихове домовине.

Група фигура истакнуте мускулатуре дата у натприродној величини и приказана у покрету додатно наглашава одлучност, опредељеност, решеност и борбеност у одбрани слободе.

Димензије постамента су 8,25 x 2,62 x 1,45 м. Димензије саме групне скулптуралне композиције – шест мушких фигура висине 3,20 м, пет женских фигура висине приближно 3,00 м и четири дечје фигуре висине приближно 1,60–2,60 м.

ЧАЧАЛИЦА

Споменик стрељаним родољубима у периоду између 1941. и 1944. године налази се у оквиру Спомен-парка „Чачалица“ у Пожаревцу. Сам спомен-парк налази се на истоином брду и заузима површину од око 24 хектара. У оквиру парка подигнута су

три споменика и то Споменик стрељаним родољубима у периоду између 1941. и 1944. године, Спомен-костурница палих бораца Црвене армије 1944. године и Споменик слободе и победе над фашизмом.

Споменик стрељаним родољубима подигнут је 1962. године по пројекту архитекте Братислава Стојановића и вајара Станислава Мићића. На брду Чачалица је током Другог светског рата стрељано око три хиљаде људи, па је већ у новембру 1944. године на том месту постављен један велики и осам малих крстова. Све до 1962. године, када је подигнут монументални споменик, на овом локалитету постављана су мања спомен-обележја.

Споменик је изведен као монументална композиција, која се састоји од два међусобно паралелна платна трапезоидног облика: армирано бетонског зида са натписом СТРЕЉАНИМ РОДОЉУБИМА 1941–1944 и скулптуре са дубоким рељефом постављене на постаменту од армираног бетона обложеног црним мермерним плочама.

Скулптура је конципирана у виду фриза састављеног од неколико масивних грубо обрађених мермерних блокова, док су површине различито третиране искуцавањем, извлачењем вертикалних и хоризонталних фуга, глечањем и контрастним обликовањем маса да би фигуре биле назначене шупљинама у

камену. Људске фигуре су сведене, готово геометријски обликоване.

Споменик стрељаним родољубима на Чачалици у периоду између 1941. и 1944. године утврђен је 1979. године одлуком Народне скупштине Републике Србије за знаменито место од великог значаја.

КАПИЈА СУНЦА И ЈАТО КАМЕНИХ ПТИЦА

На брду *Багдала*, поред Крушевца, за време фашистичке окупације од 1941. до 1944. године, налазили су се логор и стражиште. На месту некадашњег стрелишта је још пре почетка Другог светског рата започета градња Казненог завода, па су ту незавршену зграду Немци искористили и претворили у логор за политичке затворенике из крушевачког краја. Иза зграде логора, на падини багдалске косе, Немци су стрељали партизана и цивилно становништво.

Највеће стрељање је било 29. јуна 1943, када су фашисти убили 324 особе. Зграда логора је срушена 1949, а на том простору, заузимајући 10 ха, данас је спомен-парк „Слободиште“ са две масовне гробнице палих расинских партизана и жртава фашистичког терора.

У спомен-комплексу се налазе и два велика амфитеатра: Долина поште и Долина живих, односно гледалиште са сценом. У овај део комплекса улази се кроз кружну капију названу „Капија Сунца“. У средишту Долине поште смештено је јато камених птица које стреме ка небу, а на улазу је кружни камен са натписом „Под овим небом,

Споменик стрељаним родољубима у периоду између 1941. и 1944. године налази се у оквиру Спомен-парка „Чачалица“ у Пожаревцу

човече усправи се". Између две долине стоји стари воденични камен са натписом „Хлеб и слобода; Исус у нама“. На хумкама и на бедуу изнад Долине поште налазе се пламеници. Стратиште је уз бок амфитеатрима и обележено је спомен-плочом и крстом. „Слободиште“ је отворено 1965. године, а аутор је архитекта Богдан Богдановић. Године 1978, по пројектима архитеката Богдана Богдановића и Светислава Жујовића, саграђен је „Дом Слободишта“. Зграда је обликована као хумка и предвиђена за истраживачки рад и одржавање разних манифестација.

У непосредној близини железничке станице „Црвени крст“ у Нишу, у зградама које су до окупације служиле као војни магацин, током Другог светског рата био је смештен концентрациони логор. Био је то један од најозлоглашенијих и највећих логора у Србији. Кроз њега је током четворогодишњег постојања прошло више од 15.000 родољуба и симпатизера НОП-а, заробљених партизана, Рома, Јевреја. Посебно је познат по бекству 105 затвореника у партизане 12. фебруара 1942. године. У одмазди после бекства, за 11 погинулих немачких војника стрељано је 1.100 родољуба. Организовано бекство логораша био је јединствени догађај у поробљеној Европи.

Зграде логора сачувале су аутентични изглед, обележене су спомен-обележјима и претворене у меморијални музеј „12. фебруар“ 1969. године. До бекства логор је био опасан бодљикавом жицом, а после је цели комплекс ограђен зидом. Логор се састоји од централне зграде затвора, три помоћне зграде, четири стражарске кућице, две куле осматрачнице и два торња. Централна логорска зграда има два спрата и поткровље на ком се налазило 20 самица. Конзерваторско-рестаураторски радови су изведени 1979. и 2004. године.

У Ивањици је 1957. године у главном градском парку постављен монументални Споменик револуције

Комплекс некадашњег концентрационог логора „Црвени крст“ у Нишу утврђен је за споменик културе од изузетног значаја за Републику Србију одлуком Извршног већа СР Србије из 1979. године, а у Централни регистар непокретних културних добара уписан је под редним бројем СК 240.

СПОМЕНИК РЕВОЛУЦИЈЕ

У жељи да се овековечи антифашистичка борба у Другом светском рату и да се од заборава отргну учесници и невино пострадали у том оружаном сукобу на територији ивањичког краја, 1957. године у главном градском парку, на углу улица Јаворске и Венијамина Маринковића, постављен је монументални Споменик револуције.

Аутор овог значајног остварења био је угледни југословенски сликар Ђорђе Андрејевић Кун, коме су у изради споменика помага-

ли његови млади сарадници, а касније афирмисани југословенски уметници, Нада Худе, Милош Гвозденовић и Љуба Лах, о чему постоји запис на плочи смештеној на северној страни споменика.

Споменик револуције у облику је обрнутог трапеза, благо полукружно закривљеног. Налази се на равном постаменту начињеном од плоча белог мермера. Са предње стране налази се мозаичка представа скупине револу-

ционара у јуришу, урађена од ситних глазираних керамичких плочица. На бочним странама постављене су мермерне жардињере. Споменик има језгро од армираног бетона обложено мермерним плочама различитих димензија и репрезентативним мозаиком.

Сама композиција не садржи текстуални епитаф, већ се у подножју мозаичке монументалне композиције налази натпис: 1941–1945.

Споменик револуције у Ивањици представља изузетно вредно уметничко остварење изведено у стилу тада актуелног социјалистичког реализма. Овај војни меморијал у потпуности је обновљен 2008. године средствима Министарства рада и социјалне политике, а по пројекту стручњака Завода за заштиту споменика културе – Краљево.

БОРЦИМА РАДНИЧКОГ БАТАЉОНА

Посебну целину у оквиру сегмента непокретне културне баштине из ратних периода представљају меморијали посвећени догађајима и личностима антифашистичке

„Слободиште“ је отворено 1965. године, а аутор је архитекта Богдан Богдановић

борбе за слободу земље у Другом светском рату.

Меморијални комплекс на Кадињачи код Ужица сведочи о можда најтрагичнијем и најпотреснијем догађају који се током ратне 1941. године одиграо на тлу Србије.

Сам комплекс, подигнут на локалитету Заглавак – Кадињача, представља сложену архитектонско-музеолошку целину који чини низ сегмената грађених у периоду између 1952. и 1979. године. У првој фази, године 1952. на Кадињачи је подигнут споменик пирамидалног облика под којим се налази костурница у којој почивају посмртни остаци припадника Радничког батаљона страдалих током битке на Кадињачи. Знатно проширење и обogaћење комплекс је доживео 1979. године када је по пројекту, чији су аутори истакнути српски и југословенски вајар Миодраг Живковић и архитекта Александар Ђокић, окончано његово уређење чиме је добио свој садашњи изглед. Читав меморијални комплекс свечано је отворио председник Републике Јосип Броз Тито 23. септембра 1979. године.

Посебан сегмент комплекса чини музејска поставка са око три стотине аутентичних предмета и докумената махом у вези са припадницима Радничког батаљона. У питању су лични документи, фотографије, архивска грађа, оружје и други тродимензионални експонати.

Меморијални комплекс на Кадињачи код Ужица сведочи о херојским новембарским данима 1941. године када су припадници Радничког батаљона, којим је командовао Андрија Ђуровић, пружили жесток отпор далеко надмоћнијем непријатељу који је у том периоду спроводио офанзиву на ослобођену територију у историји познату као *Ужичка Република*. Борци Радничког батаљона храбро су страдали у бици на Кадињачи 29. новембра 1941. године. Непријатељске снаге су пробиле последњу одбрану слободног Ужица, али хероизам тих јунака остао је упамћен у временима која су уследила.

У склопу просторног и споменичког решења постоје три целине: Амфитеатар Ужичка Република са отвореном сценом, Алеја Радничког батаљона као средиште скулпторског решења и Плато Слободе као завршетак и доминанта читавог простора. У склопу Платоа Слободе налази се највиши скулпторски акценат, висок 14 метара, са кружном фигуралном композицијом и продором према Ужицу. Споменик је открио председник Југославије Јосип Броз Тито. Пројектовање, студија и реализација изведена је у периоду 1977. и 1979. годину. Сарадници на реализацији били су вајари Ладислав Фекете, Путеш Ајдин и група од 17 студената са Катедре вајарства Факултета примењених уметности у Београду.

Меморијални комплекс Бошко Буха

Поштујући жртву Радничког батаљона Министарство рада и социјалне политике унело је у Програм обележавања значајних историјских догађаја ослободилачких ратова Србије и годишњицу битке на Кадињачи, свесно чињенице да је то локалитет који трајно сведочи о традиционалном слободарству и слободољубљу нашег народа.

Споменик на Кадињачи утврђен је за споменик културе од изузетног значаја за Републику Србију одлуком Скупштине СР Србије из 1979. године.

ПИОНИРИМА У РАТУ

Споменик посвећен страдалим борцима рањеницима Ужичке Републике, дело вајарки Ане Бешлић и Јованке Јефтановић, налази се на планини Златибор, у непосредној близини истоименог туристичког насеља. На врху брега који доминира панорамом насеља Златибор, 1961. године подигнут је монументални камени споменик посвећен успомени на више од стотину рањеника – партизана које су окупационе немачке трупе стрељале на том локалитету 30. новембра 1941. године.

Нападајући партизанске јединице које су се, након битке на Кадињачи 29. новембра 1941. повлачиле ка Црној Гори и Херцеговини, немачке трупе сустигле су партизанску болницу и у знак одмозде стрељале све рањенике и медицинско особље. Тиме је задат велики ударац и почињен тежак злочин

над лицима која нису пружала отпор, односно која су услед чињенице да се радило о тешким рањеницима и медицинском особљу представљала заштићену категорију по међународним прописима који се односе на обичаје рата.

Споменик на Златибору, исклесан у облику монументалног стуба висине 10 метара, представља обележје постављено на месту спомен-костурнице у коју су у октобру 1961. године пренети посмртни остаци страдалих рањеника и медицинског особља, али и већег броја бораца страдалих у борбама на Златибору 1944. године. Важно је нагласити да су у тој спомен-костурници похрањени и посмртни остаци легендарног јунака и народног хероја Југославије Сава Јовановића Сирогојна, страдао у борбама током лета 1944. године.

На каменом обелиску исклесани су стихови Васка Попе: *Не дам ово сунца у очима, не дам ово хлеба на длану.*

Постављен далеке 1961. године, током обележавања 20. годишњице почетка антифашистичког устанка и борбе против окупатора у Другом светском рату, овај споменик сведочи о трагичним судбинама припадника Народноослободилачке војске и рањеницима убијеним у одмозди на Златибору. То је још један неми сведок страдања и родољубља, али и свог бесмисла оружаних сукоба који су обележили националну историју претходног века.

Меморијални комплекс на Јабуци код Пријепоља посвећен је сећању на борца омладинца Бошка Буху (1923–1943), сина земљорадника из Нове Градишке у околини Вировитице, који је као петнаестогодишњи дечак са главнином партизанских снага кренуо из Ужица и већ 1941. био борац Прве чете Четвртог батаљона Друге пролетерске бригаде. Неустрашиви бомбаш на Купресу, Ливну, Неретви, Сутјесци и делегат на конгресу ЗСАОЈ у Бихаћу, погинуо је 27. септембра 1943. наишавши на четничку заседу.

Посмртни остаци овог храброг борца сахрањени су у Пљевљима. Због изузетне храбрости похвалио га је врховни командант и проглашен је народним херојем. На месту погибије подигнуто је спомен-обележје у виду каменог белега, засађено са 17 борова, а у склопу комплекса су спомен-дом, бронзана фигура са пушком, бомбом и књигом и осам бронзаних попрсја југословенских пионира партизана, род вајара Мира Летице и Љ. Чабаркапе. У спомен-дому „Бошко Буха“ смештено је стална изложба *Пионири у НОБ-у*.

Меморијални комплекс „Бошко Буха“ утврђен је за знаменито место од изузетног значаја за Републику Србију одлуком Скупштине СР Србије из 1987. године, а у Централни регистар непокретних културних доbara уписан је под редним бројем ЗМ 18. ■